

УДК 347.44

Гордеюк А. О.

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ПРАВОЧИН» ТА «ДОГОВІР» У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

В статье исследуется проблема соотношения категорий «сделка» и «договор» в гражданском (в частности в договорном) праве Украины, определяются особенности их правовой природы.

Ключевые слова: сделка, договор, юридический факт.

У статті досліджено проблему співвідношення категорій «правочин» та «договір» у цивільному (зокрема в договірному) праві України, визначено особливості їхньої правової природи.

Ключові слова: правочин, договір, юридичний факт.

In this article investigative the problem of correlation categories of «transaction» and «agreement» in civil law (contract law) of Ukraine, define the features of their legal nature.

The keywords: deal, agreement, juridical fact.

В умовах ринкової економіки для учасників цивільного обігу важливим є чітке розуміння співвідношення таких важливих категорій цивільного права, як «правочин» та «договір», які є відповідно категоріями договірного права як інституту цивільного права. Укладання договору або будь-якого іншого правочину визнається законодавцем і фахівцями в цій сфері підставами виникнення цивільних правовідносин, тобто юридичними фактами.

У цивільному праві існує проблема коректного вживання вищезазначених категорій і визначення їхніх понять, а відповідно аналогічна проблема має місце під час реалізації певних цивільних правовідносин у межах ділової практики суб'єктів підприємницької діяльності, під час укладання договорів та інших правочинів, а також у вивченні юридичної літератури з цивільного (зокрема з договірного) права тощо. Іноді в юридичній літературі поняття «договору» та «правочину» вживають як тотожні. Чи є припустимою така тотожність, чи вона вносить плутанину у сприянні юридичної інформації зацікавленими особами стосовно правової природи правочину й договору?

Отже, **метою** цієї статті є дослідження правової природи правочину та цивільно-правового договору для коректного визначення співвідношення цих категорій у цивільному (зокрема в договірному) праві України й у юридичній літературі.

Вивченню вказаної проблеми присвячені праці науковців-цивілістів, серед них О. А. Підпригора, О. В. Дзера, Є. О. Мічурін, В. А. Нагорна, Д. В. Борова, Є. О. Харитонов та ін.

Як вже зазначено вище, правочин і договір об'єднує їх «кваліфікація» в цивільному праві як юридичних фактів (ст. 11 Цивільного кодексу України, далі ЦКУ). Як відомо, самі по собі суспільні відносини не стають правовими. Для цього необхідні певні обставини, за якими б наставали певні юридичні наслідки. Цими життєвими обставинами, з якими закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин, і є юридичні факти, до яких, зокрема, належать згідно з п. 1 ч. 2 ст. 11 договори та інші правочини як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків [1]. Слід також відзначити, що юридичні факти в цивільному праві за вольовим критерієм поділяють на події та дії. Юридичні факти події – це життєві обставини, що виникають незалежно від волі певних суб'єктів (стихійне лихо, народження людини, смерть та інші). Юридичними фактами дії є життєві обставини, виникнення яких пов'язано з волевиявленням суб'єктів. Саме до юридичних фактів дії належать правочини й договори, тому що свобода волі визначена законодавцем як для правочину, так і для договору, а саме ч. 3 ст. 203 ЦКУ передбачає, що волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. А відповідно до ч. 1 ст. 627 ЦКУ сторони є вільними в укладанні договору, виборі контрагентів та визначенні умов договору.

Однак у цивільному законодавстві правовий інститут правочину й правовий інститут цивільно-правового договору складають різні норми, які структурно розташовані в різних частинах ЦКУ. Так, правочинам присвячений розділ IV Книги першої ЦКУ, а цивільно-правовому договору – розділ II Книги п'ятої ЦКУ. Уже цей факт означає те, що правовий режим договору й правочину не однаковий.

Досліджуючи правову природу правочинів з урахуванням історичного аспекту в розвитку цивільного законодавства, можна прийти до висновку, що фахівці, які вбачають тотожність у поняттях правочину та договору певною мірою мають рацію. Справа в тому, що в Цивільному кодексі УРСР від 1963 р., який діяв в Україні до 2003 р., правовий режим правочинів було визначено Розділом 16 «Угоди» [2, с. 477], при цьому термін «правочин» не вживали, а замість нього застосовували термін «угода», якій лінгвістично тотожний терміну «договір». Зокрема в тлумачному словнику Володимира Даля «договір – це взаємна угода» [3, с. 450], також відповідно до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» «договором є взаємне зобов'язання, письмова або усна угода...» [4, с. 233], згідно з «Тлумачним словником юридичних термінів» «договір – угода двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [5, с. 233], а в цьому ж науково-довідковому джерелі «угода – волевиявлення двох і більше сторін, спрямоване на встановлення, зміну чи припинення взаємних юридичних прав та обов'язків» [5, с. 278]. Термін «правочин» уведено в українське законодавство зі вступом у дію з 1 січня 2004 р. нового Цивільного кодексу замість терміна «угода», який у його «сенсовому навантаженні збігається із терміном “договір”» [6, с. 559]. Фахівці зазначають, що

термін «правочин», який уживається у ЦКУ, є суто українським терміном і його раніше використовували в радянському українському законодавстві протягом 20-30-их рр. [7, с. 290]. Таким чином, згідно з конструкціями радянського цивільного законодавства, традиційна думка про ототожнювання відповідних понять зрозуміла, але зміст норм чинного цивільного законодавства України її не виправдовує.

Отже, згідно з чинним законодавством правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Правочини можуть бути односторонніми й дво- чи багатосторонніми (договори). Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, установлених законом, або за домовленістю з цими особами. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більш сторін (ст. 202 ЦКУ), тобто ці правочини суто договірні.

Виходячи зі змісту ст. 202 ЦКУ, як договори визнаються дво- чи багатосторонні правочини, а односторонні правочини – це не договори, а дії особи, що характеризуються певними ознаками. До односторонніх правочинів у цивільному праві зараховують, наприклад, заповіт, доручення, прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини та інші [8, с. 296]. Тобто виходить, що договори не можуть бути односторонніми в сенсі участі в договірних відносинах тільки однієї сторони, тому що договір – це угода кількох суб'єктів.

Саме це визначає ч. 1 ст. 626 ЦКУ, тобто договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Слід зауважити, що в ч. 2 ст. 626 прописано: договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або втриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. На перший погляд зміст ч. 2 ст. 626 суперечить змісту ст. 202 ЦКУ в частині визначення договорів як дво- та багатосторонніх правочинів. Але критерієм поділу правочинів на односторонні та дво-, багатосторонні є критерій кількості сторін, що беруть участь у правочині, а у випадку поділу договорів на односторонні та дво- й багатосторонні мається на увазі інший критерій, а саме наявність або відсутність взаємних прав та обов'язків у всіх сторін договору. Коректність такого висновку підтверджує зміст ч. 3 та ч. 4 ст. 626: договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони; до договорів, що укладаються більш як двома сторонами (багатосторонні договори), застосовують загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів [1].

Досліджуючи співвідношення понять договору та правочину, необхідно звернути увагу на те, що правочин у ч. 1 ст. 202 ЦКУ визначається як «дія особи спрямована на...», а «договір є домовленість...» сторін згідно з ч. 1 ст. 626 ЦКУ.

На наш погляд, це означає, що правочин – більш широке поняття, ніж договір, тому що до правочинів належать, крім договору, інші юридичні факти дії, які створюють обов'язки або тільки для однієї особи, або для двох сторін, або для кількох сторін, при цьому узгодження волі не є обов'язковою ознакою всіх правочинів, а тільки правочинів-договорів. Науковці з цього приводу влучно встановили так звану правову аксіому, що вказує на зв'язок договору й правочину: «Кожний договір є правочином, але не кожний правочин є договором» [9, с. 215]. Також цивілісти вважають правочин загальною правовою категорією, яка має низку різновидів [6, с. 559]. Таким різновидом, безперечно, є договір. Договір – це такий юридичний факт дії, який обов'язково спрямований на досягнення певної домовленості між сторонами, іншими словами – на встановлення певних умов, що цілком влаштовують контрагентів та обов'язкові для виконання ними. Це положення закріплено ч. 1 ст. 628 ЦКУ, тобто зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства, а також відповідно до ст. 629 ЦКУ, договір є обов'язковим для виконання сторонами [1]. У цьому контексті слід звернути увагу на термін «домовленість», яким визначається договір. У лінгвістичному розумінні «домовленість» – умова, досягнута попередньою розмовою, переговорами [10, с. 111]. У науково-практичному коментарі до цивільного законодавства зазначається, що поняття домовленості звичайно вважається більш широким, ніж поняття договору. У будь-якому разі й у законодавстві, і в науковій та навчальній літературі поняття цивільно-правового договору визначається шляхом вказівки на домовленість як на більш широку категорію (родове поняття) та на ті особливості, що властиві договору як поняттю видовому. Таке співвідношення понять договору й домовленості було характерне ще для римського цивільного права. Так, у Дігестах містилася вказівка на те, що термін «домовленість» є до такої міри загальним, що «...немає ніякого договору..., який не містив би в собі домовленості» (тут домовленість розуміється як сутність будь-якого договору). Таким чином, можна дійти висновку, що вживання терміну «домовленість» для визначення договору є коректним і з лінгвістичного, і з юридичного поглядів [2, с. 628].

Для визначення співвідношення правочину й договору важливо зауважити, що договір у цивільному праві розуміють не тільки як юридичний факт дії (різновид правочину), що породжує зобов'язальні правовідносини (і це поняття, надане у ч. 1 ст. 626 ЦКУ, безперечно є пріоритетним для розуміння правової природи договору). Також у юридичній літературі цивільно-правовий договір визначають в інших аспектах, зокрема як саме зобов'язальне правовідношення, а також як документ, у якому фіксуються умови договору. Договору як цивільному правовідношенню притаманні такі складові: відповідний суб'єктний склад, об'єкт (матеріальні або нематеріальні блага) і зміст (сукупність суб'єктивних прав та обов'язків сторін [11, с. 135] Договір як документ має форму, визначену

законодавством, зокрема просту письмову або нотаріальну; це може бути будь-яка форма, якщо вимоги стосовно форми не встановлені законом (ст. 639 ЦКУ). Фахівці зазначають, що частіше останнім часом договори укладають в електронній формі, іменованій іноді бездокументарною, хоча більш правильно було б називати її безпаперовою [11, с. 136]. Щодо правочину, то він має ще більш складну правову природу, ніж договір, тому що, крім правочину-договору, є інші його різновиди. Це, як уже зазначалося, заповіт, доручення, прийняття спадщини, відмова від спадщини тощо. Відповідно оформлюватися правочин може не тільки договором як документом, а іншими документними формами.

Отже, виходячи з усього вищенаведеного, можна зробити висновки щодо співвідношення категорій «правочин» і «договір» у цивільному законодавстві України і в юридичній літературі. По-перше, об'єднує ці правові категорії їхня належність до юридичних фактів дії; по-друге, договір є різновидом правочину як юридичний факт дії, тому правочин зіставляється з договором як загальне й конкретне, при цьому кожний договір є правочином, але не кожний правочин є договором; по-третє, слід мати на увазі, що договір розуміють у цивільному (а відповідно й у договірному) праві в кількох аспектах (як юридичний факт дії, як зобов'язальні правовідносини і як документ), правочин же має ще більш складну правову природу, тому що передбачає як різновиди, крім правочину-договору, інші види правочинів, що мають певні правові режими (заповіт, доручення тощо); по-четверте, поділ правочинів на односторонні та дво-, багатосторонні за критерієм наявності певної кількості сторін правочину, що беруть участь у здійсненні правочину, слід відрізнити від поділу договорів на односторонні та дво- й багатосторонні за іншим критерієм – наявності взаємних прав та обов'язків у сторін (контрагентів) договору.

Література:

1. Цивільний кодекс України. – Х. : Одиссей, 2013. – 360 с.
2. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко. – Т. 1. – К. : А. С. К., 2004. – 928 с.
3. *Даль Владимир* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Даль. – М. : Рус. яз., 1989. – Т. 1 : А-З. – 699 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
5. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін. ; за ред. В. Г. Гончаренко. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2004. – 320 с.
6. Цивільне право України : курс лекцій : у 6 т. / Р. Б. Шишка, О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін. ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтера. – 2-ге вид. – Х. : Еспада, 2008. – Т. 1. – 680 с.
7. Цивільне право України : підручник : в 2 т. / за ред. Є. О. Харитоновна, Н. Ю. Голубевої. – 2-ге вид. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2010. – Т. 1. – 832 с.
8. Цивільне право України : підручник : в 2 т. / за ред. Є. О. Харитоновна, Н. Ю. Голубевої. – 2-ге вид. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2010. – Т. 2. – 872 с.

9. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. / Є. О. Харитонов, В. В. Завальнюк, І. М. Кучеренко та ін. ; за заг. ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. – 7-е вид. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2011. – 1216 с.

10. *Івченко А. О.* Тлумачний словник української мови / А. О. Івченко. – Х. : Фоліо, 2006. – 540 с.

11. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2012. – Т. 2. – 816 с.